
Een leven voltooid?

*Een bijdrage aan discussie over
'voltooid leven'*

*Theologische Commissie van de
Evangelisch-Lutherse Synode*

Januari 2019

Inhoud

Inleiding	2
I. Menselijk leven.....	5
II. Autonomie en zelfbeschikking.....	6
III. Mens in de samenleving.....	7
IV. Nut en zelfredzaamheid	8
V. Fragmentarisch en gebroken leven.....	9
Samenvatting.....	10
Gespreksvragen	11
Aanbevolen literatuur	12
Noten.....	13

Inleiding

Aanleiding

In januari 2016 verscheen het rapport *‘Voltooid leven. Over hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten’*¹ van de adviescommissie onder voorzitterschap van prof. dr. P. Schnabel. Deze commissie was ingesteld door de toenmalige ministers van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) en Justitie en Veiligheid (JenV). De commissie had de opdracht meegekregen, de maatschappelijke dilemma’s en juridische mogelijkheden te onderzoeken om mensen te helpen die hun leven voltooid vinden. Het advies van de commissie aan de ministers was duidelijk: volgens het onderzoek zijn ruimere juridische mogelijkheden voor hulp bij zelfdoding onnodig en onwenselijk. Toch kwam het kabinet medio oktober 2016 met de mededeling dat mensen met een voltooid leven wettelijk de mogelijkheid moeten krijgen hun leven met medicijnen te beëindigen, begeleid door een ‘stervenshulpbegeleider’.

Op dit bericht volgden publiekelijk en in de privésfeer veel reacties. Ook kerken gingen zich hiermee bemoeien, en in november 2016 stuurde de Raad van Kerken een brief aan de Tweede Kamer, waarin de deelnemende kerken hun zorgen uitten.

Dit was aanleiding om het thema ‘voltooid leven’ in het Luthers Predikantenconvent op de agenda te zetten. Hieruit ontstond het initiatief om aan de toenmalige presidente van de Evangelisch-Lutherse Synode mw. ds. Trinette Verhoeven het verzoek voor te leggen om de Theologische Commissie het thema vanuit een theologische invalshoek te laten onderzoeken. De Theologische Commissie heeft de initiatiefnemers verzocht om vraagstellingen te formuleren. Deze vragen resulteerden in de vijf thema’s die de basis vormen van dit document.

Inmiddels is het wetsvoorstel (voorlopig) van de baan, het thema ‘voltooid leven’ keert echter regelmatig terug in de media. Ook in pastorale gesprekken van geestelijk verzorgers en pastores komt dit thema regelmatig – expliciet of impliciet – aan de orde. Het thema kan ook aanleiding zijn om met gemeenteleden vanuit theologisch perspectief over het menselijk leven in gesprek te gaan. Reden genoeg voor de Lutherse Synode om de opdracht aan de Commissie overeind te houden.

Aan dit document hebben meegewerkt: ds. Louisa Vos, predikant, prof. Markus Matthias, Hoogleraar lutherana aan de PThU, Barbara Heckel MA en drs. Kersten Storch (geestelijk verzorgers), drs. Erwin de Fouw, predikant.

Doelgroep

Dit document is in eerste instantie opgesteld voor de Lutherse Synode. Het is daarmee bedoeld als oriëntatie voor pastores en gemeenteleden. In een later stadium zou dit document uitgewerkt kunnen worden als stellingname naar buiten toe.

Thema’s

De Commissie heeft zich gericht op de volgende vijf thema’s:

- I. **Menselijk leven:** Hoe spreken de bijbel en de christelijke traditie over het leven van mensen?
- II. **Autonomie en zelfbeschikking:** Hoe verhouden de Schrift en de christelijke traditie zich tot autonomie en zelfbeschikking?
- III. **Mens in de samenleving:** Wat leren de bijbel en de christelijke traditie over de plaats van de mens in de samenleving?
- IV. **Nut en zelfredzaamheid:** In de discussie over ‘voltooid leven’ wordt een verband gelegd tussen nut en zelfredzaamheid als voorwaarde voor zinvol leven. Wat kan een bijbels perspectief zijn op het ‘nuttigheidsdenken’ met betrekking tot een mensenleven?
- V. **Fragmentarisch en gebroken leven:** De bijbel en de christelijke traditie beschrijven een mensenleven als principieel fragmentarisch en gebroken. Hoe verhoudt dit zich tot de discussie over ‘voltooid leven’?

Overwegingen vooraf

Mensbeeld

In het koor van vele stemmen in het gesprek over 'voltooid leven' wordt in dit document een stem vanuit het christelijk geloof ingebracht. Daarmee gaat dit document uit van een christelijk mensbeeld dat in de huidige maatschappij niet algemeen wordt gedeeld. Het is geen 'neutraal' mensbeeld, zoals ook een seculier mensbeeld niet neutraal is. Dit document beoogt het gesprek aan te gaan over vanuit welk mensbeeld over het begrip 'voltooid leven' kan worden gesproken. Daarmee wordt een bijdrage geleverd aan het maatschappelijk debat over dit onderwerp en de discussie geopend over de basis voor wetgeving op dit gebied.² En de onderliggende principes en waarden.

Ethiek versus specifieke situatie

Het leven van een mens kan moeizaam en eenzaam worden. Het kan gebeuren dat een mens op zeker moment geen zin meer in het leven ziet en het leven als ondraaglijk ervaart. In een dergelijke situatie kunnen gedachten aan de dood opkomen. Het gaat om heel persoonlijke ervaringen die moeilijk zijn en die serieus genomen moeten worden. De concrete levenssituatie van een individueel mens en ethische overwegingen kunnen in spanning tot elkaar staan. Ethiek gaat uit van een levensbeschouwelijk denkkader. Ethische redenering dient ertoe om denken en voelen van mensen in te bedden in een breder zingevingskader. Hierbij hoort ook de reflectie over de gevolgen van het handelen van een individu voor de hele samenleving. Wetgeving over het levenseinde zal moeten uitgaan van een algemeen ethische redenering en niet van een specifiek geval. Tegelijkertijd moet het recht ook een zekere openheid voor het specifieke geval waarborgen.³

Wetgeving als beschermend kader

Zowel de wetgeving die normen stelt als ook mensen die voor actieve levensbeëindiging kiezen, hebben een enorme impact op de samenleving en de "morele infrastructuur" van de samenleving.⁴ Wetgeving moet rekening houden met wat mensen in een maatschappij van elkaar verwachten en wat zij fatsoenlijk, redelijk en dragelijk vinden. Wetgeving zal echter op lange termijn een invloed hebben op hoe mensen over hun verantwoordelijkheid tegenover elkaar denken. Om onwenselijke ontwikkelingen te voorkomen is het belangrijk erover na te denken in welke mate en op welke manier wetgeving deze "morele infrastructuur" op lange termijn zal veranderen. Om een voorbeeld te geven: sinds de invoering van de Euthanasiewet neemt het aantal aanvragen voor euthanasie jaarlijks toe. Wetgeving moet ook veilig stellen dat vragen van leven en dood niet worden beïnvloed door maatschappelijke of economische druk. Dit betekent dat het algemeen geuite 'gevoel' uit de maatschappelijke discussie, het gevoel dat 'het moet kunnen', geen ethisch verantwoord criterium voor wetgeving kan zijn. Uit het pastoraat zijn ervaringen bekend van mensen die zich tegenover hun omgeving en de maatschappij moeten rechtvaardigen wanneer ze aangeven te willen leven mét een gebrek aan gezondheid en activiteit en bij een naderende dood niet voor euthanasie willen kiezen. Wetgeving zou ook deze morele druk moeten voorkomen.

Goede zorg

Kwetsbare ouderen die te kampen hebben met lichamelijke en/of geestelijke achteruitgang en afhankelijkheid, maar die het lukt, verbondenheid met andere mensen te ervaren en hun kwetsbaarheid te aanvaarden, uiten minder de wens naar actieve levensbeëindiging.⁵ Goede zorg en goede palliatieve zorg, namelijk goede lichamelijke verzorging met aandacht voor sociale, spirituele en geestelijke aspecten is hierbij van groot belang.⁶ Cruciaal is daarom de vraag aan de maatschappij als geheel en aan iedereen individueel, welke economische middelen en persoonlijke inzet wij bereid zijn in te zetten om ervoor te zorgen dat mensen een leven in de laatste fase als waardevol ervaren. Belangrijk is het daarom ook om de ervaringen uit de palliatieve zorg bij de discussie over 'voltooid leven' te betrekken.

Autonomie

Wanneer de autonomie van de mens het bepalende criterium wordt voor een beslissing over leven en dood, dan moet eerst worden bekeken of het gehanteerde begrip van autonomie ook sociaal aanvaardbaar is. Het is ethisch niet acceptabel het begrip autonomie zo te gebruiken dat er morele druk uitgeoefend wordt op mensen die geen of weinig invloed hebben op hun eigen gezondheid en welzijn of die onzeker zijn

over wat ze willen. Vanuit christelijke ethiek is dan ook niet de vrije, gezonde, onafhankelijke mens de maatstaf voor zelfbeschikking. Christelijke ethiek moet juist een veilige ruimte bieden voor mensen die afhankelijk zijn van anderen en minder goed in staat zijn voor zichzelf op te komen en die het moeilijk vinden een keuze te maken.

I. Menselijk leven

Hoe spreken de bijbel en de christelijke traditie over het leven van mensen?

De bijbel en het christelijke geloof zien het menselijke leven steeds in relatie tot God als schepper. In de bijbel wordt hieraan op verschillende manieren uitdrukking gegeven. Alle leven is onderdeel van de schepping. Daarmee is het leven een gave en een goed werk van God⁷, tegen de dood en het niets in. De 5 bijbel beschrijft de mens als een wezen dat met een bijzondere waarde is bekleed.⁸ Zijn leven is hem met de goddelijke adem (*Ruach*) ingeblazen⁹. De mens is bedoeld als 'beeld van God'.¹⁰ Dat betekent dat hij voor de schepping medewerker en partner van God is.¹¹

Zoals gezegd wordt de mens in de bijbel allereerst als een relationeel wezen beschreven dat zijn leven te danken heeft aan God en aan wie de zorg voor de schepping is opgedragen. Op basis van de aan hem verleende levensadem wordt de mens aangesproken door God en leeft hij voor het aangezicht van God (*coram Deo*). Kenmerkend voor het relationele karakter van het menselijk leven is verantwoordelijkheid. De mens wordt aangesproken door Gods schepping en zijn Woord, en moet zich voor God verantwoorden hoe hij met zijn leven omgaat. Individuele menselijke vrijheid is niet denkbaar zonder dat een mens zich moet verantwoorden voor zijn handelen. Dit kan voor God zijn, of voor zijn geweten, of voor het rechtstelsel van de maatschappij waarvan een mens deel uit maakt. Bovendien leeft een mens niet als enkeling, maar is altijd aangewezen op zijn medemens. Op ieder mens kan door de mens naast hem aanspraak worden gemaakt. Ieder mens is verantwoordelijk voor de ander.¹²

Vanuit christelijk perspectief heeft God zich op een bijzondere manier naar de mens toegekeerd.¹³ Het feit dat de mens sterfelijk is, spreekt dat niet tegen. Christenen leven in de hoop op het eeuwige leven, omdat God zich in Jezus Christus met en aan de mens heeft verbonden. De sterfelijke mens is door God gekozen voor het leven. In de bijbel wordt het voorbeeld gegeven van hoe Jezus met mensen, en dan vooral met kwetsbare mensen omgaat. Christenen geloven dat in Jezus de aandacht van God voor de mensen, op bijzondere wijze tot uitdrukking komt. Jezus' toewijding aan de mensen, zijn lijden, sterven en opstanding zijn de basis van het geloof dat het leven de dood zal overwinnen. Christenen leven in navolging van Jezus. Het leven is gezegend, van God gewild, ook in zijn kwetsbaarheid. Dat maakt menselijk leven op een bijzondere manier heilig en onaantastbaar.

Buiten een religieus referentiekader stelt ook de Algemene verklaring van de rechten van de mens dat de waarde van het leven van een mens onaantastbaar is.¹⁴ De mensenrechten zijn onvervreemdbaar. Deze waarde van het leven maakt het menselijke leven tot een 'taboe', dat wil zeggen tot iets waar niemand aan mag komen. De mensenrechten zijn bedoeld om ieder mens te behoeden voor structuren en ideologieën die de menselijke waardigheid onder bepaalde voorwaarden in twijfel trekken.

Als over voltooid leven wordt gesproken, dan gaat het meestal om de ervaring van mensen die vinden dat ze lang genoeg geleefd hebben of dat ze het leven niet meer kunnen opbrengen.¹⁵ Als iemand het leven niet meer kan opbrengen, dan kan een mens tot de beslissing komen om te willen sterven. En dat ondanks dat deze mens tijdens zijn leven overtuigd was – of nog is – van de heiligheid van het leven, van het relationele karakter van het leven of het geloof in de overwinning van het leven over de dood. Lichamelijke gebreken, het ontbreken van existentiële zin en vooral het ontbreken van verbondenheid met andere mensen en het leven kunnen dan sterker zijn dan deze overtuiging.¹⁶ Maar dan rest nog de vraag met welk recht en met welke reden een mens aan een ander kan vragen om hem te helpen bij het sterven en zo de ander mede verantwoordelijk te maken voor zijn dood.

II. Autonomie en zelfbeschikking

Hoe verhouden de bijbel en de christelijke traditie zich tot autonomie en zelfbeschikking?

In de maatschappelijke discussie rondom 'voltooid leven' wordt grote nadruk gelegd op de autonomie en de zelfbeschikking van de mens. Dit impliceert twee vooronderstellingen:

Een absolute vrije wil: In de discussie over voltooid leven wordt ervan uitgegaan dat een mens autonoom is in de zin van dat hij volstrekt vrij is. De mens wordt echter gedreven door allerlei motieven: zijn eigen verleden, zijn sociale omgeving, de cultuur die hem normen oplegt – allemaal dingen waarop een mens geen invloed heeft. Autonomie als recht om over iets te beslissen houdt niet noodzakelijkerwijs in dat de mens ook de feitelijke mogelijkheid heeft om in vrijheid te beslissen. Dit vooronderstelt ook Maarten Luther in zijn geschrift 'De servo arbitrio' (Over kiezen in gebondenheid).¹⁷

De mens als enkeling: de huidige samenleving is ik-gericht. Veel mensen leven met een focus op zichzelf. Dit gebeurt ook door de veranderde leefomstandigheden en maatschappelijke ontwikkelingen, zonder dat dit een bewuste individuele keuze is. Daarbij wordt uit het oog verloren dat ieder mens zijn hele leven lang met en door andere mensen leeft. Dit betekent dat – ethisch gezien – van iedereen wederkerigheid gevraagd kan en moet worden. Een mens staat niet op zichzelf, maar mag aanspraak maken op een ander. In zijn college over de Brief aan de Romeinen (1515/1516) noemt Maarten Luther dit de kern van de zonde: als een mens alleen op zichzelf betrokken is (*incurvas in seipsam*)¹⁸ en daardoor geen oog heeft voor zijn medemens en God.

De bijbel beschrijft de mens daarom terecht niet als autonoom, maar als relationeel wezen. De christelijke traditie is kritisch in de waardering van zelfbeschikking en verwijst eerder op haar grenzen.¹⁹ Dit is niet moralistisch bedoeld, maar houdt rekening met de destructieve krachten van de mens. De moderne opvatting van autonomie en zelfbeschikking is niet terug te leiden naar bijbels denken. Vanuit de bijbel geredeneerd stelt zich eerder de vraag of de grote waarde die aan autonomie en zelfbeschikking worden gehecht reëel zijn, niet omdat de mens niet autonoom zou mogen zijn, maar omdat hij niet autonoom kán zijn.

III. Mens in de samenleving

Wat leren de bijbel en de christelijke traditie over de plaats van de mens in de samenleving?

Ook al beschouwt een mens zich als autonoom, toch staat geen mens op zichzelf. Mensen die hun leven als voltooid beschouwen, maken ook dan nog onderdeel uit van structuren: gezin, vrienden, burens, de samenleving.

Aan het begin van de bijbel, in het boek Genesis, is er sprake van de zorg om en voor de naaste. Heel sprekend komt dit tot uitdrukking in de uitspraak van Kaïn, de zoon van de eerste mens: 'Moet ik soms waken over mijn broer?'²⁰ Deze vraag benadrukt het relationele karakter van het mens-zijn. Dit relationele karakter van het leven komt ook tot uitdrukking in de oproep tot de zorg voor de weduwe, de wees en de vreemdeling, die meerdere keren in de bijbel wordt genoemd.

In de Evangelieën komt de zorg voor de medemens veelvuldig tot uitdrukking. De oproep tot zorg voor wie honger of dorst heeft, geen kleding heeft, ziek of eenzaam is, is bekend geworden als 'Werken van barmhartigheid.'²¹ Deze worden door veel mensen als noodzakelijke zorg voor anderen erkend, religieus of niet. De bijbel noemt ook de instelling van diakenen om voor behoeftigen te zorgen, en onder andere voedsel eerlijk te verdelen.²²

Een van de Tien Geboden is het gebod 'toon eerbied voor uw vader en moeder'.²³ In dit gebod gaat het om de zorg tussen generaties en om de waarderende wijze waarop over mensen op hoge leeftijd wordt gesproken. In de context van de discussie over 'voltooid leven' is dit gebod van bijzondere betekenis.

De zorg voor elkaar impliceert dat de mens in nood zich ontvankelijk opstelt voor de zorg van de ander. In de bijbel zien we dit op talloze plaatsen terug. Mensen komen bij Jezus omdat ze in nood zijn vanwege armoede, ziekte, eenzaamheid en een boze geesten. Het gaat hier niet in eerste instantie om het oplossen van problemen van individuen, maar om het herstel van gemeenschap onderling. Het doel van menselijk leven is gemeenschap. Vanuit christelijk perspectief is dat het werkelijkheid worden van het Koninkrijk van God – of in meer algemene termen : een leven zoals het door God bedoeld is.

Volgens de bijbel en het christelijk geloof is een mens geen geïsoleerd wezen. Ieder mens maakt deel uit van een gemeenschap en is aangewezen op samen leven met anderen. Dit geldt ook voor de ouder wordende mens, ook als hij het gevoel heeft niet meer van nut te zijn of een actieve rol te kunnen spelen in de samenleving. Een groot probleem van oudere mensen in onze tijd is eenzaamheid. Mensen leven niet meer met meerdere generaties onder één dak. Voorkomen van eenzaamheid kan een belangrijke bijdrage leveren aan een positief levensgevoel van oudere mensen.

Het rapport 'voltooid leven' noemt naast eenzaamheid een aantal aandachtspunten die kunnen voorkomen dat iemand zijn leven als zinloos beschouwt:

- voorbereiding op en acceptatie van ouderdom;
- voorkomen van eenzaamheid en ondersteunen van ouderen bij het behouden of aangaan van sociale contacten;
- zorgen voor een voldoende welvaartsniveau;
- vergroten van zelfredzaamheid; passende zorg;
- aandacht voor zingeving: zin leren/blijven geven aan het bestaan op hoge leeftijd;
- aandacht voor ouderen met een doodswens;
- actieve inzet op spirituele zorg; herwaardering van de (maatschappelijke) visie op ouderdom.²⁴

Naast de discussie rondom 'voltooid leven' is er de afgelopen twee jaar ook aandacht voor het begrip 'waardig leven', in de politiek nog specifiek omschreven als 'waardig ouder worden'. Onder het motto 'waardigheid en trots'²⁵ wordt gezocht naar nieuwe wegen om oudere mensen een waardig leven mogelijk te maken. Deze initiatieven sluiten aan bij een bijbels mensbeeld, dat altijd uitgaat van de waarde van een mens, ongeacht zijn prestaties.

IV. Nut en zelfredzaamheid

In de discussie over 'voltooid leven' wordt een verband gelegd tussen nut en zelfredzaamheid als voorwaarde voor zinvol leven. Wat kan een bijbels perspectief zijn op het 'nuttigheidsdenken' met betrekking tot een mensenleven?

Er zijn signalen dat oude mensen of mensen die minder mogelijkheden hebben en niet voldoen aan de opgelegde eisen van zelfredzaamheid zich met regelmaat de vraag stellen welk nut hun leven nog heeft. Dit komt tot uitdrukking in talloze publicaties in de media in de afgelopen jaren. De geestelijk verzorgers die meegewerkt hebben aan dit document zien zich ook regelmatig met vragen hierover geconfronteerd. Deze eisen van zelfredzaamheid staan haaks op het christelijke mensbeeld. De bijbel beschrijft het leven niet in termen van 'nut', maar reikt een ander perspectief aan op het menselijk leven.

De waarde van een leven bepalen vanuit zijn 'nut' baseert op denken in economische termen. Uitgaan van 'nut' leidt tot de gedachte dat een mens voor iets kan worden 'gebruikt'. En zodra een mens niet meer 'bruikbaar' is, niet meer van nut is, heeft zijn leven geen waarde meer.

Kerkvader Augustinus van Hippo (354-430) onderscheidt twee elementen in een menselijk leven: gebruiken (*uti*) en genieten (*frui*).²⁶ Dit onderscheid vormt een essentieel element van de Westerse cultuur. Het hoogste doel van het menselijk leven is volgens Augustinus het 'genieten van God'. Daarmee bedoelt hij de gemeenschap met God in het geloof. Om tot dit 'genieten' te komen, mag je alle dingen van de wereld gebruiken, behalve jouw medemens. Maar afgezien van dit religieus perspectief mag je ook van jouw medemens alleen 'genieten' (in de zin van genieten van elkaars gezelschap), je mag hem niet gebruiken. Anders zou je zijn waarde als mens schenden. Daartoe roept volgens Augustinus de bijbel op.²⁷ Een mens hoeft niet nuttig te zijn.

De consequentie van dit verschil tussen 'gebruiken' en 'genieten' is dat een mens het recht heeft om hulp van anderen te ontvangen daar waar hij niet (meer) zelfredzaam is. Als het leven alleen wordt gebaseerd op 'gebruiken', dan leidt dat tot een maatschappij die eerder (in de 20e eeuw) met goede redenen als onmenselijk is afgekeurd. De discussie over 'voltooid leven', zoals deze momenteel in Nederland wordt gevoerd houdt het gevaar in zich, dat de mens gereduceerd wordt tot een wezen dat op zijn nut beoordeeld wordt.

Behalve zich niet meer nuttig voelen kan afhankelijkheid van hulp een reden zijn om niet meer te willen leven. Het zelf niet meer aan kunnen, een beroep moeten doen op anderen, anderen daardoor tot last zijn en schaamte, kunnen redenen zijn om het leven niet meer aan te kunnen. De bijbel moedigt echter aan barmhartigheid en hulp te vragen en te aanvaarden wanneer iemand dit nodig heeft. Ervaringen uit het pastoraat maken duidelijk dat ouderen vaak van mening zijn dat ze hun naasten tot last zijn omdat ze veel van hun tijd en aandacht vragen. Het is zorgwekkend dat door de bezuinigingen in de ouderenzorg in de afgelopen jaren ouderen bovendien de indruk kunnen krijgen de maatschappij als geheel financieel tot last te zijn. Dit gevoel wordt versterkt door het beleid waarbij een steeds groter beroep wordt gedaan op mantelzorgers.

V. Fragmentarisch en gebroken leven

De bijbel en de christelijke traditie beschrijven een mensenleven als principieel fragmentarisch en gebroken. Hoe verhoudt dit zich tot de discussie over 'voltooid leven'?

In de samenleving is er sprake van een steeds groter streven van de mens naar een perfect leven. Daarbij wordt het bijbelse begrip van het principieel fragmentarische en gebroken karakter van leven uit het oog verloren. Volgens de bijbel leeft een mens voor het aangezicht van God en is aangewezen op genade. Genade betekent letterlijk 'geschenk' en is daarmee het tegenovergestelde van een streven naar een perfect leven. Concepten als zonde en genade komen in een maatschappij die perfectie als norm stelt, in het geding. Het begrip 'genade' biedt een ingang om een leven dat niet meer als zinvol wordt ervaren in een ander, goddelijk licht te zien. Genade kan worden gezien als gave die het gebrokene heel maakt en die daarmee een alternatief geeft voor het streven naar perfectie.

Volgens de bijbel is het God die het leven van een mens voltooid maakt doordat hij naar de mens uitziert ondanks zijn gebrekkigheid. Gods genezende rechtvaardigheid maakt het leven voltooid. Vanuit bijbels perspectief kan deze voltooiing niet geclaimd worden, het is een gave die een mens van God ontvangt, in het geloof en tegen de eigen ervaring in.

Dit is de kern van de door Luther (her)ontdekte rechtvaardiging door genade: het is God die de onrechtvaardige, onheilige mens rechtvaardigt en heiligt. Niet het handelen van een mens bepaalt wie hij of zij is of wanneer zijn leven 'voltooid' is, maar God, die naar de mens omziet en zijn leven voltooit. Als God naar de mens omziet wordt het leven van een mens voltooid. Dit wordt de mensen aangeboden om te geloven. In dat geloof is een gelovige nu al wat hij zal zijn: voltooid en daarmee rechtvaardig voor God.

Samenvatting

De commissie heeft het thema 'voltooid leven' onderzocht aan de hand van vijf thema's, die werden getoetst aan de bijbel en de christelijke traditie. Vanuit bijbels perspectief is alle leven waardevol en verdient bescherming tot aan het einde. Het is God die het leven van een mens voltooit, en niet de mens zelf.

De situatie van een mens die zijn levenssituatie als ondraaglijk ervaart, moet desondanks serieus genomen worden. Veel mensen vinden het intussen vanzelfsprekend om hierbij ook te kunnen kiezen voor actieve levensbeëindiging. Vanuit christelijk perspectief verdient het de voorkeur om eerst en vooral middelen in te zetten om de ervaring van waardigheid en zin aan het levenseinde te bevorderen, zoals ook de *Commissie voltooid leven* adviseert, en een goed systeem van palliatieve zorg op te zetten. Een doodswens kan bestaan, maar mag niet worden ingegeven door economische of maatschappelijke druk. Het is mogelijk dat Wetgeving die de mogelijkheden voor actieve levensbeëindiging verruimt deze druk nog zal vergroten.

Een theologisch-ethische bijdrage als deze wil een oriëntatie bieden en niet voorschrijven wat mensen mogen denken of in specifieke gevallen moeten beslissen. Het is dan ook belangrijk om niet te oordelen over mensen die het leven als dermate ondraaglijk ervaren dat zij voor actieve levensbeëindiging willen kiezen. De pastorale situatie vraagt dan om een gedifferentieerde reactie, empathie en invoelingsvermogen waarbij ruimte is voor het onderzoeken van ethische normen en de situatie van de gesprekspartner. Steun en begeleiding bij een ingrijpende beslissing over leven en dood, in de specifieke situatie waarin een mens zich bevindt, is daarbij van het grootste belang.

Gespreksvragen

1. Heeft u in uw persoonlijke of beroepsmatige leven te maken gehad met het thema voltooid leven? En hoe was/is dit voor u?
2. In het stuk 'Een leven voltooid?' wordt gesproken over de 'heiligheid van het leven'. Wat betekent dit voor u?
3. Ook wordt ingegaan op 'autonomie' en 'relationeel leven'. Hoe kijkt u hier tegenaan?
4. In het document wordt beschreven, dat mensen die lichamelijke gebreken hebben, of mensen die geen zin meer in het leven zien of merken dat ze niet of nauwelijks nog contact met andere mensen hebben, de neiging kunnen krijgen om te twijfelen aan de heiligheid en zin van het leven. Herkent u dit bij uzelf of bij mensen om u heen?
5. Wat vindt u van de manier waarop in het stuk is geschreven over 'individualiteit' en 'gemeenschap'?
6. Volgens Augustinus moet het menselijk leven niet gebruikt (*uti*), maar genoten (*frui*) worden. Dit wordt in verband gebracht met de waarneming dat mensen zichzelf als financiële last kunnen gaan ervaren. Herkent u dit en hoe kijkt u hier tegenaan? Hoe zouden we hier als samenleving mee om kunnen gaan?
7. De drang naar perfectie staat ontvankelijkheid voor Gods genade in de weg. Wat betekent de uitspraak "genade kan worden gezien als gave die het gebroken heel maakt en die daarmee een alternatief geeft voor het streven naar perfectie" voor u?
8. Welk element in het document 'Een leven voltooid?' is voor u cruciaal in de discussie over voltooid leven?

Aanbevolen literatuur

Adviescommissie voltooid leven: Voltooid leven. Over hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten. Den Haag, januari 2016 ('Rapport commissie Schnabel'). Beschikbaar op www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/levenseinde-en-euthanasie/commissie-voltooid-leven (16-10-2018)

Els van Wijngaarden: Voltooid leven. Over leven en willen sterven. Atlas Contact, Amsterdam, 2016. Proefschrift aan de Universiteit voor Humanistiek over 'de ervaringswereld van het voltooide leven' aan de hand van diepte-interviews met 25 ouderen met een doodswens. Els van Wijngaarden doceert ethiek en zingeving aan de Hogeschool Windesheim.

Peterjan van der Wal: Wat maakt het leven de moeite waard? Ouderen aan het woord die permanent van intensieve zorg afhankelijk zijn. Utrecht: Boekencentrum Academic 2018. Proefschrift aan de Universiteit voor Humanistiek Utrecht. De bevindingen in dit boek zijn gebaseerd op literatuuronderzoek en op interviews met dertien ouderen die permanent intensieve zorg nodig hebben, thuis of in een instelling. Peterjan van der Wal is predikant en geestelijk verzorger in Het Zonnehuis, Vlaardingen, en betrokken bij het netwerk Levensvragen en Ouderen.

Heinrich Bedford-Strohm: Leben dürfen – leben müssen. Argumente gegen die Sterbehilfe. Kösel-Verlag München, 2015. De auteur is raadsvoorzitter van de Evangelische Kirche in Deutschland. Hij gaat in dit boek in op het debat over actieve stervenshulp in Duitsland. De situatie in Duitsland is anders dan in Nederland (euthanasie is er niet toegestaan), maar het is zeker de moeite waard de ethische vragen en argumenten die in deze publicatie worden aangedragen ook voor de Nederlandse context te overdenken. (alleen in het Duits beschikbaar).

CPCE (Community of Protestant Churches in Europe): A time to live, and a time to die. An aid to orientation of the CPCE Council on death-hastening decisions and caring voor the dying. 2011. Beschikbaar op <http://leuenberg.eu/statement/time-live-and-time-die> (16-10-2018)

Noten

¹ Op Internet te raadplegen : <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/levenseinde-en-euthanasie/commissie-voltooid-leven>

² Zie Hans Alma: Het heilige als grens en bron van menselijke vrijheid. Een pleidooi voor levensbeschouwelijke (her)oriëntatie in de publieke ruimte. In: Vrijheid. Essays over de moeilijkheid vrijheid te begrijpen. Onder redactie van Markus Matthias, Eindhoven: Damon 2017, blz. 47-77.

³ Zie Rinus Otte: Hoe overleven wij met recht de vrijheid. In: Vrijheid. Essays over de moeilijkheid vrijheid te begrijpen. Onder redactie van Markus Matthias, Eindhoven: Damon 2017, blz. 17-38.

⁴ Zie Heinrich Bedford-Strohm: Leben dürfen – leben müssen. Argumente gegen die Sterbehilfe. München: Kösel-Verlag 2015, p. 19/20.

⁵ Zie het onderzoek van Peterjan van der Wal: Wat maakt het leven de moeite waard? Ouderen aan het woord die permanent van intensieve zorg afhankelijk zijn. Utrecht: Boekencentrum Academic 2018. blz. 143-153.

⁶ Definitie van Palliatieve zorg volgens de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO): “Palliatieve zorg is een benadering die de kwaliteit van het leven verbetert van patiënten en hun naasten die te maken hebben met een levensbedreigende aandoening, door het voorkomen en verlichten van lijden, door middel van vroegtijdige signalering en zorgvuldige beoordeling en behandeling van pijn en andere problemen van lichamelijke, psychosociale en spirituele aard.” zie www.palliatievezorg.nl/palliatieve-zorg/wat-is-dat (16-10-2018)

⁷ Genesis 1:31

⁸ Genesis 1:28-30

⁹ Genesis 2:7

¹⁰ Genesis 1:26-27.

¹¹ Genesis 2: 5-15.

¹² Zie Genesis 1:18 en 4:9.

¹³ Psalm 8:4-9.

¹⁴ **Artikel 1:** Alle mensen worden vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren. Zij zijn begiftigd met verstand en geweten, en behoren zich jegens elkander in een geest van broederschap te gedragen. **Artikel 2:** Eenieder heeft aanspraak op alle rechten en vrijheden, in deze Verklaring opgesomd, zonder enig onderscheid van welke aard ook, zoals ras, kleur, geslacht, taal, godsdienst, politieke of andere overtuiging, nationale of maatschappelijke afkomst, eigendom, geboorte of andere status. Verder zal geen onderscheid worden gemaakt naar de politieke, juridische of internationale status van het land of gebied, waartoe iemand behoort, onverschillig of het een onafhankelijk, trust-, of niet-zelfbesturend gebied betreft, dan wel of er een andere beperking van de soevereiniteit bestaat. **Artikel 3:** Eenieder heeft het recht op leven, vrijheid en onschendbaarheid van zijn persoon. Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, te raadplegen op www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=dut (16-10-2018)

¹⁵ Het leven niet meer kunnen opbrengen: 1Koningen 19:4; Job 7:15. vgl. Job 10:1; Jona 4:3; Wijsheid 9:15;. Het leven in positieve zin voltooid: zie Genesis 25:8 en 35:29; 1 Chronieken 23:1; 2 Chronieken 24:15; Job 42:17.

¹⁶ Zie Peterjan van der Wal: Wat maakt het leven de moeite waard? Ouderen aan het woord die permanent van intensieve zorg afhankelijk zijn. Utrecht: Boekencentrum Academic, 2018, 143-153.

¹⁷ M. Luther, De servo arbitrio (Over kiezen in gebondenheid), 44, in: Maarten Luther Band I Theologische Anthropologie, Damon, Eindhoven 2017, 314-317.

¹⁸ Luther Werke, Weimarer Ausgabe 56, 304, 25–29.

¹⁹ Gen 8:21; Rom. 7:24v; Rom 8:2; Gal 5:17:

²⁰ Genesis 4:9.

²¹ Mattheus 25: 31-46.

²² Handelingen 6:3.

²³ Exodus 20:12; Deuteronomium 5:16.

²⁴ Adviescommissie voltooid leven: Voltooid leven. Over hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten. Den Haag, januari 2016, 13.

²⁵ Zie voor meer informatie de website www.waardigheidentrots.nl

²⁶ Augustinus van Hippo, De doctrina christiana I, 4.

²⁷ Vgl. Sirach 13:-4-5.